

EIŽ PROGRAM DODJELE STIPENDIJA
POTPORA ZA ZNANSTVENO-ISTRAŽIVAČKI RAD

**RATNA TRAUMA IZMJEŠTENOSTI U POEZIJI JOZEFINE
DAUTBEGOVIĆ, TANJE STUPAR TRIFUNOVIĆ I AMELE
MUSTAFIĆ**

Melida Travančić

Biografija

Melida Travančić (1985) doktorica je humanističkih nauka iz oblasti književnosti. Piše poeziju, prozu, eseje, književnu kritiku i naučne radove.

Objavila je pet knjiga poezije *Ritual* (2008), *Svilene plahte* (2009), *Sjenka u sjenci*, (2019) *Veo nad rijekom C* (2022) i *Moja majka hrani mrtvog psa* (2023). Dobitnica je pet nagrada za poeziju: „Mak Dizdar“ (2007), „Anka Topić“ (2008), nagrade Fondacije za izdavaštvo (2019. i 2023) i međunarodne književne nagrade „Ismet Rebronja“ (2022). Objavila je dvije knjige proze *Smrt u ogledalu* (2019) i *Ulaz u prazninu* (2021) za koju je dobila Godišnju nagradu izdavačke kuće Bosanska riječ za knjigu godine 2021. Ova knjiga prevedena je i objavljena na njemačkom jeziku. Njene pjesme i priče objavljene su u zbornicima i antologijama u BiH i regionu, a djela su joj je prevedena na makedonski, engleski, španski, persijski, mađarski, njemački, francuski i slovenski jezik.

Objavila je studije *Ulaznica za junački kabare: književne refleksije Sarajevskog atentata* (2019), *Rekonstrukcija stvarnosti: ogledi o savremenoj bosanskohercegovačkoj književnosti* (2021) i *Žena u tekstu: Književne opservacije* (2023). Sudjelovala na više književnih festivala u zemlji i inostranstvu, književnih rezidencija, kao i međunarodnih naučnih skupova i konferencija na kojima je izlagala radove o književnosti. Književnu kritiku objavljuje u dnevnim novinama *Oslobođenje*. Članica je Društva pisaca BiH i PEN Centra BiH.

Sažetak

Načini na koje su se pjesnikinje nosile sa traumatskim iskustvom rata koji se desio u BiH u periodu 1992. do 1995. još uvijek je nedovoljno istražena tema. Rad istražuje tri generacije bosanskohercegovačkih pjesnikinja (Jozefina Dautbegović, Tanja Stupar Trifunović, Amela Mustafić) sa fokusom na refleksiji ratne traume izmještenosti u njihovoj poeziji. Svaku generaciju pjesnikinja obilježio je specifičan oblik ratne traume, ali jedno im je zajedničko: napuštanje doma (za vrijeme ili nakon rata). U radu se nastoji ukazati na specifičnosti i načine na koje su autorice traumatsko iskustvo transponirale u poetski diskurs: od preživljavanja traume, njenog osvještavanja posredstvom pisanja do retraume. Rad ima dvostruki cilj. Prvi je da se demaskira iskrivljena društvena slika o poziciji žene u ratu kao inferiornim, marginalnim i ratu kao „muškoj” temi. Drugi je da se prikaže kako se rat kao velika i značajna tema ne prestaje pojavljivati trideset godina kasnije i kako se ova tema prenosi na nove generacije i obilježava njihove živote. Dugoročni cilj rada jeste doprinjeti proučavanju rodno uvjetovanih tipova nasilja u polju književnosti.

Ključne riječi: trauma izmještenosti, rat u BiH 1992-1995, bosanskohercegovačka ženska poezija o ratu 1990-ih i 2000-ih, bosanskohercegovačke pjesnikinje, Jozefina Dautbegović, Tanja Stupar Trifunović, Amela Mustafić

*Tek sam u progonstvu shvatio
sve ipak ima smisao*

Jozefina Dautbegović

1. Uvod

Izdvojeni kao moto ovog rada stihovi iz „Ovidijeve pjesme” Jozefine Dautbegović otvaraju jednu prisutnu, a dugo vremena potiskivanu, neobrađivanu i neistraživanu temu kada je riječ o ženskoj ratnoj književnosti. Riječ je o traumi izmještenosti, o progonu, o gubitku domovine i doma koje prouzrokuje rat oblikujući nasilne narative koji su vidljivi u svim oblicima stvaralaštva žena, a posebno u poeziji kao jednom od najefektnijih i najintimnijih diskursa. U radu je riječ o ratu i traumi izmještenosti koju nije lako definirati i ograničiti na samo jedan odnos i/ili relaciju, jer različiti su uzroci od kojih ovisi oblikovanje traume, od prirodnih katastrofa do ljudskih faktora kakav je progon i rat. Među njih spadaju razni oblici socijalnih pritisaka, djelovanje represivnih državnih mehanizama, stvaranje neprijateljskog okruženja. Izmještenost se na drugačije načine odražava na pojedinca_ku i važan je način na koji se traumatična iskustva izmještenosti upisuju u koncept svakodnevnog života, u jezik, identitet, sjećanje, pamćenje, vrijeme i prostor. Rad ima za cilj predstaviti savremenu bosanskohercegovačku poeziju žena koja se umnogome referira na rat i ratne traume na primjeru tri bosanskohercegovačke pjesnikinje: Jozefine Dautbegović, Tanje Stupar Trifunović i Amele Mustafić. Neke od pjesama koje će biti analizirane u radu nastale su u ratu ili neposredno nakon rata te imaju svojevrsnu dimenziju svjedočenja. Posrijedi je nastojanje pjesnikinja da progovore o unutrašnjem stanju i načinu na koji se rat odrazio prvenstveno na njih same, a zatim da ratne strahote prikažu posredstvom poetskog diskursa i tako od „malih priča”, kako navodi Zlatar, grade veliku zajedničku priču povijesti. Kada govorimo o svjedočenju treba imati na umu da

u ispovijednom diskursu žrtava (izbjeglica, traumatiziranih, silovanih) postoji jedna vrsta neravnoteže između dvije krajnje udaljene točke, između točke vlastitog iskustva, te nesvjesno usvojenih shema i stereotipa s pomoću kojih se ispomažemo u izražavanju osobnog iskustva. Autentičnost osobnog iskustva je dragocjena, ali osobno iskustvo uvijek je - paradoksalno - na granici prema

anonimne: „male” priče pojedinaca postaju tek kamenčići u mozaiku „velike” priče povijesti, zajedničke povijesti kolektiva. (Zlatar 2004: 112-113)

Istraživati ovu temu, s druge strane, znači i progovoriti o nekim aspektima književnog kanona koji ima „rodni, rasni i klasni karakter koji su prikriveni pod krinkom univerzalne estetske vrijednosti”, a književna djela u kanonu imaju sasvim definisanu ulogu „pokazuju društveno poželjne modele ponašanja, poželjne i nepoželjne modele ženskosti i muškosti, uče nas ko smo i kakav je naš odnos prema *drugima*”. (Đurić 2013: 8) Treba napomenuti da je danas mnogo rasprava i diskusija o kanonu, ali za potrebe ovog rada fokus se usmjerava na one koje se odnose na poeziju¹ i rat jer je oblikovanje književnog kanona u ratu² i nakon njega kada specifično „etnonacionalne elite nasilno proizvode svoje verzije književnog kanona zasnovanog na mitskom i linearnom narativu etničkog identiteta koji je i ugrožen i prirodan”. (Arsenijević 2007: 128)

Rat je destruktivni i dezintegrativni događaj koji za sobom povlači „osjećanje bespomoćnosti, gubitka povjerenja u druge i osjećaja poniženosti”. (Kravić 2014: 101) On po pravilu ostavlja traumatične posljedice na živote i rad umjetnika_ca, uključujući i žene književnice. Rat sa sobom nosi i dvostruko rodno uvjetovano nasilje prema ženama: o depersonalizaciji i dehumanizaciji, marginalizaciji žena u književnom kanonu, nevrednovanju njihovog djela (posebno ženskog ratnog pisma), ali i o neposrednijim i uočljivijim oblicima nasilja, poput fizičkog i psihičkog koje književnice trpe u ratu. Rat kao „najtvrđi muški diskurs” (Moranjak-Bamburać 2004: 154) tvori nasilne diskurse, a nasilje se definira kao

način na koji je primarna ljudska ranjivost spram drugih razotkrivena na najstrašnji mogući način, takav u kojem smo bez kontrole predani volji nekog drugog, način u kojem voljni čin drugoga može izbrisati sam život. U mjeri u

---

¹ O čemu su najbolje govorili Dubravka Đurić i Damir Arsenijević.

² Katja Kombolt je među prvim teoretičarkama pisala o problemu zanemarivanja autorica u ratu navodeći razloge zašto je tako i zašto jedno (muško) iskustvo rata ima veću vrijednost od drugog (ženskog) iskustva rata. Autorica navodi da je razlog tome to što muškarci „izvještavaju o 'herojskoj' borbi na frontu”, dok žene govore o „unutrašnjoj herojskoj borbi”. (Kombolt 2006: 297) Ajla Demiragić će mnogo šire vremenski i prostorno posmatrati ovaj problem, upozoravajući na dugotrajnu praksu „institucionalnog ignoriranja i negativnog vrednovanja ženskog književnog stvaralaštva na prostoru bivše Jugoslavije”. (Demiragić 2018: 37) Nevrednovanje i marginalizacija pojačana je u ratu, kao i u postratnom periodu posebno „onog dijela ženske književne produkcije koji je imao sposobnost destabiliziranja ratom uspostavljenih etnonacionalnih odnosa moći”. (*Ibid.*: 38)

kojoj činimo nasilje, mi djelujemo na druge, stavljamo živote drugih na kocku, prouzrokuje drugima štetu, prijetimo da ćemo druge poništiti. (Butler 2007: 73)

Fizičko nasilje ide ka potpunom dehumanizaciji bića, dok nasilje unutar književnosti i književnog kanona, oličeno u nevedrovanju i prešućivanju stvaralaštva žena jeste oblik psihičkog nasilja, u ovom slučaju nasilje koje društvo nanosi samo sebi, jer ne vrednujući adekvatno uspjehe žena ono ne vrednuje ni sebe. Bosanskohercegovačko društvo oblikovano je na kulturi moći muškarca i njegovoj dominaciji u svim diskursima pa tako i u književnom. Način da se prvo prokaže, a zatim i propita valjanost i vrijednost kanona jeste pokazati/prokazati složenost akademskih, književnih, kulturnih modela koje najčešće štite institucije postavljajući granice i oblikujući književne vrijednosti, ostavljajući na margini žene ili određujući šta i o čemu one mogu pisati. Nirman Moranjak-Bamburać još 2004. godine piše da je „demitiranje tradicionalnih, paradigmatičnih muško/ženskih uloga jedini mogući put da se ozbiljno potkopaju ekstremizam i nasilje, pa i stereotipi 'balkanizacije' u cjelini”. (Moranjak-Bamburać 2004: 151) Ovaj rad stoga predstavlja doprinos izučavanju i vrednovanju onoga što žene stvaraju posredstvom poetskog diskursa kako u ratu, tako i u miru.

Pjesnikinje u ratu i neposredno nakon rata zauzimaju, uslovno rečeno, veliki dio prostora kojim su ranije dominirali pjesnici, što se u društvu nenaviknutom na mogućnost bilo kakvih promjena kada su u pitanju žene bezmalo poima kao šokantno. Rat jeste „okidač” toga da autorice iziđu izvan okvira: one odlučno i hrabro govore o onome što rat ostavlja na njih kao posljedicu. Kasnije i osnažene preokretom koji u svijetu³ književnosti donose feministički pokreti, one žele da ono što pišu bude vrednovano i neomeđeno muškom vizurom i pravilima. Tako rat postaje tema koja osnažuje i ohrabruje žene u iznošenju pre/proživljenog i zalaganju da se njihov glas čuje i bude jednak glasu kolega (muškaraca) i u književnom i kulturnom kanonu, zagovarajući to da je žensko iskustvo ne samo jednako prisutno, nego itekako legitimno, te da se ono kao takvo više se ne smije prešućivati, ignorisati niti cenzurisati. Ovim radom namjera je stoga posvetiti posebnu

---

³ J. H. Herman zaključuje da je tek s pokretom „za oslobođenje žena sedamdesetih godina [ustanovljeno da] najbrojnije žrtve posttraumatskog poremećaja nisu muškarci u ratu” (kako se do tada vjerovalo i proučavalo psihonalaizom nego da su te žrtve „žene u mirnodobskom životu”, jer „stvarni uvjeti života žene ostajali su skriveni, u osobnoj sferi, u privatnom životu. Kulturna vrijednost privatnosti stvorila je moćnu zapreku za osvještavanje problema, te žensku stvarnost učinila zapravo nevidljivom”. (Herman 1997: 37 - 38)

pažnju poeziji žena u ratu u Bosni i Hercegovini tokom 1990-ih godina i neposredno nakon njega, sa stanovišta estetsko-etičke dimenzije kojom poezija Jozefine Dautbegović, Tanje Stupar Trifunović i Amele Mustafić, kako će istraživanje pokazati, nesumljivo odiše.

2. Rat, trauma, poezija: teorijski okvir

Tema rata sveprisutna je u bosanskohercegovačkoj književnosti od 1992. do danas, a tvrdnja da se toj temi autori_ice stalno vraćaju može zazvučati neistinito, jer se ona stalno iznova pojavljuje u njihovim djelima, odnosno ona još uvijek nije, niti se čini da će zadugo biti pomjerena u drugi plan.⁴ Razlog za to treba tražiti u traumi koju, u tom kontekstu, ratnih iskustava bosanskohercegovačkih pjesnikinja čija su djela predmet analize ovoga rada, možemo najšire definirati kao sve ono „što remeti konkretne ljudske živote” (Wood Anderson 2012: 6), kao i u činjenici da je ratna trauma udružena sa „transegeneracijskim prijenosom; gdje žrtve izaberu neprežaljenu traumu koju će prenositi na svoju djecu i tako je držati živom za generacije koje dolaze”. (Kravić 2014: 101) Kada govorimo o književnosti i traumi, bez obzira da li je ona preživljena ili prenesena, ne možemo čitati književni tekst kao proces izlječenja jer, prema La Carpeu, „književnost predstavlja *studiju* i mogućnost *reprezentacije*, a trauma je egzemplarni primjer krize *reprezentacije*”. (Ct. pr. Zlatar 2004: 182) „Pričanje vlastite priče donosi katarzični učinak”, a „prenošenje traume u riječi dio je prvog koraka ka postizanju unutrašnje distance, kako bi traumatizirane osobe bile manje podložne pojavama koje ih psihosomatski preplavljaju”. (Kremer 2004: 4) Nadalje, prema Krameru, književnost i terapiju ne treba miješati jer „čim se književnosti dodijeli određena funkcija, ona gubi svoju autonomiju, a time i suštinsku inovativnu snagu”. (*Ibid.*: 5) Književna djela jesu refleksija stvarnosti, ona su osvijestila, detektovala i rasvijetlila mnoge probleme, ljudske katastrofe i njihove posljedice. Međutim, ukoliko se književnosti pripiše

---

⁴ Prateći savremenu bosanskohercegovačku književnost vidimo da je rat izuzetno prisutna tema kako u poeziji, tako i u prozi, dovoljno je navesti samo nekoliko autorica čije su knjige objavljene posljednjih godina, a koje se direktno ili indirektno referiraju na rat: Magdalena Blažević, Amila Kahrović Posavljak, Tanja Stupar Trifunović, Radmila Karlaš, Mihaela Šumić, Melida Travančić, Selma Asotić, Amela Mustafić. Ne možemo se složiti sa konstatacijom Maje Abadžije da se rat „iz pozicije gotovo pa neophodne, diktirane teme i motiva preselio u pozadinu pripovijedanja ili pjevanja, razvijaju se nove, alternativne perspektive njegovog tumačenja i sve su vidljivije i marginalne pozicije ratnog iskustva i doživljavanja, a naročito u posljednjoj dekadi, od 2010. naovamo, svjedočimo rekapitulaciji ratnog iskustva u poeziji, posebno onoj koju potpisuju autorice”. (Abadžija, 2018: 121) Da to nije tako pokazuju djela autorica srednje i najmlađe generacije: rat je i dalje umnogome prisutna tema. Veliki broj autora_ica koje govore o ratu pripadnici su najmlađe književne generacije, što znači da za vrijeme rata nisu bili ni rođeni ili su bili djeca, ali imaju potrebu da o ratnoj traumi govore putem književnosti.

terapeutska ili katarzična uloga onda bi se moglo desiti da izgubi svoju suštinsku vrijednost koja se ogleda u tvorbi novoga oblika govora i značenja. Trauma jeste prisutna kao tema u književnosti, ali u jednom specifičnom obliku. Pritom, ne smije se zanemariti odnos autora_ice i anonimne publike na koji upozorava Kramer tvrdeći da je anonimna publika nespojiva sa posebnom komunikativnom situacijom i povjerljivim odnosom koji imaju analitičar, odnosno ljekar i pacijent, budući da se trauma u slučaju književnosti neće umanjiti pri tzv. katarzičnom govoru ili pisanju. Trauma „blokira” one koji je doživljavaju na njihovom životnom putu, ona pisanjem ne nestaje, ali pisanje pomaže da se traumatska iskustva osvijeste i prihvate, a to donosi mogućnost nastavka života. O traumatskim događajima koji obilježe biće Jasmina Husanović govori kao svojevrsnom otkriću „jer se osjećamo pozvanim svjedočiti o njima”. Nakon traume „dolazi razračunavanje s njom, kroz sjećanje, i dolazi do borbi između načina na koje se sjećamo, načina na koje traumu upisujemo i preupisujemo u razne narative, oficijelne i osobne, dominantne i marginalizirane.” (Husanović 2007: 66)

XX stoljeće je „stoljeće traume“ (Felman 2007: 203), a takvo je i XXI stoljeće. Trauma je prisutna i ukorijenjena u savremeno društvo, ali često je potiskujemo nastojeći da zaboravimo da se dogodila jer je ona toliko razorna kako po kolektiv, tako i po pojedinca_ku. Zbog toga ovaj rad, prije svega, istražuje kako i na koji način umjetnički tekstovi „govore o snažnoj priči traumatičnog iskustva i istodobno govore kroz nju”. (Caruth, 1996: 4) Cathy Caruth traumu definira kao „porazno iskustvo iznenadnoga ili katastrofičnog događaja u kojem se odgovor na događaj javlja u često odgođenim, nekontrolirano ponavljanim halucinacijama i drugim intruzivnim fenomenima”. (*Ibid.*: 11) Traumatizirane osobe za autoricu su žrtve historije, a „historija je pravi način na koji smo međusobno upleteni u traume drugih”. (*Ibid.*: 24) Na koncu, autorica zaključuje kako funkcija književnosti u cijelom procesu traume preživljavanja može biti pokretač odigravanja traume preživjelog, koja se jedino tada može i spoznati u trenutku kada je traumatizirani na vremenskoj i prostornoj distanci od traume, jer „trauma nije samo efekat razaranja, nego u osnovi, enigma preživaljavanja.” (*Ibid.*: 58) Književnost se može

definirati (razjasniti i razumjeti) kao specifičan način svjedočenja i da se pisci često osjećaju prisiljenima svjedočiti kroz književne ili umjetničke kanale upravo onda kada znaju ili intuitivno osjećaju da na sudu povijesti (...) *dokazi*

neće uspjeti ili će podbaciti; kada znaju da druge vrste svjedočanstava iz različitih razloga neće proći ili da su se zbili događaji za koje iz različitih razloga neće postojati dokazi. (Felman 2007: 120)

Moć književnosti u procesu pamćenja događaja i svjedočenja jeste da je ona jedna vrsta prijevremenog načina „svjedočenja i pristupanja stvarnosti onda kada su svi ostali oblici znanja zapriječeni ili se pokažu neučinkovitim.” (*Ibid.*: 120)

Rad se bavi kniževnošću, odnosno poezijom koja govori o specifičnom vremenskom periodu (1992-1995), kao i stanju (prividnog) mira u kojem se manifestira trauma. Adornovski rečeno, u ovom kontekstu, možemo govoriti o umjetničkom djelu kao jednom trenutku, s tim da „umjetnički trenutak ima i svoje trajanje, svoju vremensku protežnost, ali on ocrtava okvir unutar kog se vreme drugačije nego van njega”. (Zafranski 2017: 150) Pjesnikinje Jozefina Dautbegović, Tanja Stupar Trifunović i Amela Mustafić jasno dokumentuju taj trenutak odnosa autorica sa sobom, prikazujući i individualno, ali i kolektivno stradanje, rušenje i gubitak doma, gubitak prošlog života. Ovdje je riječ o izmještenosti ili egzilu koji se „ne tiče samo pitanja osobne dislociranosti, on pretpostavlja i problem metafizičkog stanja podvojenosti i nepripadanja koje se ne javlja kao posljedica prostorne izmještenosti već prije kao njezin uzrok ili temelj.” (Marot Kiš, Biti 2021: 9) Posrijedi je iskustvo autorica u ratu ili neposredno nakon rata i one poetskim diskursom (eksplicitno ili implicitno) govore o traumi izmještenosti, nastoje da rekonstruiraju vlastitu prošlost i identitet od dijelova nekadašnjeg sebstva koje sada jedino postoji u njihovim ili sjećanjima drugih i sadašnjosti (tj. vrijeme nastanka njihove poezije) kojoj se nastoje prilagoditi i od nje otrgnuti.⁵ Prvi korak nakon prelaska granice jeste suočavanje s novom sredinom, s osjećajem drugosti (posljedica čina izmještenosti) što je „ono izvan nas, ono čega se bojimo i od čega zaziremo, ali i projekcija toga straha u nama samima, ono što čini naše Ja i naše ne-Ja”. (Marot Kiš, Biti 2021: 93)

---

⁵ Autorice Danijela Marot Kiš i Marina Biti svoje istraživanje egzila i traume temelje na proznim djelima, ali zaključci do kojih dolaze mogu se primjenjivati generalno na traumu izmještenosti, egzil u književnosti, bio on dobrovoljni ili prisilni, pa pisanje razumijevamo kao „razvijanje čovjekove slike o sebi i o vlastitu identitetu kao i uspostavljanje smislene reakcije između sebe i svijeta. Sve se to odvija kao dinamički, cjeloživotni proces tijekom kojega se svaki od tih aspekata kontinuirano ažurira kako bi se prošlost u svijesti jedinke integrirala sa sadašnjim trenutkom i nastavila biti s njime integrirana kroz vrijeme koje donosi promjene, te kako bi i iz prošlog i iz sadašnjeg polučila i svoj odnos prema budućnosti.“ (Marot Kiš, Biti 2021: 33-34)

Poezijom o kojoj je u radu riječ, govori se o sadašnjosti dok sve neprestano podsjeća na prošlost, na život koji je zaustavljen ratom, riječ je o sabiranju dva iskustva i dva vremena što je preduslov osvješćivanja traume izmještenosti. Dvojaka je funkcija poezije u ovom slučaju: ona je most između onoga što je bilo i što je sada, kao proizvodnja novih značenja kojom se iznova nastoji osmisliti vlastita identitetska pozicija uspostavljajući veze između Bosne i Hercegovine i Hrvatske (Jozefina Dautbegović) ili obratno (Tanja Stupar Trifunović), Srebrenice i Sarajeva (Amela Mustafić)⁶, kao veze prošlosti i sadašnjosti kroz postojanje na dva mjesta, dvije države i dva grada.

Poezijom Jozefine D., Tanje S. T. i Amele M. trauma nije prikazana samo kao „zapis o prošlosti”, nego „bilježi snagu iskustva”. (Caruth 1995: 153) Riječ je o privatnoj traumi žrtava nasilja rata i historije koja pisanjem prelazi u javnu na način da pisanjem trauma kao iskustvo postaje artikulirana, postaje kolektivna trauma. „Privatne traume postale su simbolima ili ikonama kolektivnih trauma (zajedničkih široj javnosti, neočekivano uobičajenih, neočekivano sveprisutnih): dviju glavnih društvenih trauma rasnih progona i rodni progona.” (Felman 2007: 17) Ovom nizu mogli bismo dodati još i etničke i religijske, kakvi su se desili u agresiji na BiH od 1992. do 1995. godine. Rad je usmjeren na poetski diskurs koji na najreprezentativniji način govori o ratu i nasilju koje žene trpe putem neposrednog bilježenja sopstvenih iskustava rata (npr. Jozefina D. piše dok se rat oko nje odvija) i posrednog bilježenja takvih iskustava (npr. Tanja S. T. je tokom rata bila dijete), dok je Amela M. rođena za vrijeme rata i ona o ratu piše kao odrasla, zrela žena i njena trauma je svojevrsni konstrukt - ona nije autentična za razliku od Jozefine D. i Tanje S. T. Ove pjesnikinje jesu i egzilantice (riječ je o prisilnom egzilu); one su prisiljene napustiti dom, a „napuštanje doma zauvijek mijenja sudbinu subjekta usmjeravajući je jednome od tragičnih ishoda koji su posljedica privremenih stanja zaborava.” (Marot Kiš, Biti 2021: 16)

Trauma izmještenosti i egzila prisutna je tema u književnosti zemalja bivše Jugoslavije, posebno zemalja u kojima se dogodio rat 1990-ih (BiH i Hrvatska) bez obzira na to da li je odlazak iz domovine uzrokovan strahom za sopstveni goli život usljed etnički motivirane agresije na određenu 'neprijateljsku' teritoriju (Jozefina D., Tanja S. T.) ili je posrijedi želja i traganje za boljim životom nakon rata (Amela M.). Primjeri tri pjesnikinje, pripadnice različitih generacija i različitih nacionalnih korpusa bosanskohercegovačke

---

⁶ U nastavku teksta uz imena pjesnikinja čiji opus je predmet njegove analize referirat će se tako što će biti pisana njihova imena i prvo slovo prezimena (Jozefina D. / Tanja S. T. / Amela M.).

književnosti, prate literarne reprezentacije traume i ženskog iskustva rata, kao i načina na koji traume utiču na njihov identitet i život, naročito one koje se stalno obnavljaju njihovim odlaskom iz domovine i dolaskom u nju.

Prvoj generaciji pripada Jozefina D., pjesnikinja koja piše za vrijeme rata o odlasku iz domovine i težište se pomjera s traume na njenu reprezentaciju. Drugoj generaciji pripada Tanja S. T. koja počinje pisati neposredno nakon rata, dok je najmlađa generacija zastupljena primjerom Amele M., pjesnikinje na koju se prenosi trauma. Kod Tanje S. T. i Amele M. trauma se osvješčuje znatno kasnije, a ne u trenutku napuštanja domovine, odnosno grada, stoga možemo govoriti o posttraumi. Ono što je zajedničko trima pjesnikinjama jeste da se trauma oblikuje usljed rata i izloženosti ratnim razaranja. Osvješčivanje traume je vremenski različito i na primjerima pjesnikinja Jozefine D., Tanje S. T. i Amele M. moguće je prepoznati dvije vrste izmještenosti. U slučaju Jozefine D. riječ je o privremenoj izmještenosti jer

kad smo izmješteni ili lišeni svoje zajednice, može nam se samo učiniti kako prolazimo kroz nešto privremeno, može nam se učiniti da će žalu doći kraj te će se postići neka obnova prijašnjeg reda. Ali možda se u samom procesu prolaska kroz iskustvo gubitka otkrije štogod o nama samima, nešto što ocrta naše veze s drugima, pokazujući da nas upravo one čine onime što jesmo: veze i spona nas najizravnije oblikuju (...) Kada bivamo lišeni nekih veza koje nas sačinjavaju, više ne znamo tko smo mi sami niti što činiti. (Butler 2007: 70)

Za razliku od privremene izmještenosti kod Jozefine D. koja se nije vratila u domovinu i umrla je u Hrvatskoj, kod Tanje S. T. i Amela M., riječ o trajnoj izmještenosti i prilagodbi u drugom prostoru, u drugim gradovima u kojima su se trajno nastanile i započele novi život.

3. Metodološki okvir rada

Posmatrajući danas poeziju koju pišu žene, s posebnim akcentom na poeziju žena koje su pisale u ratu 1990-ih, kao i nastanak poezije nakon rata, može se konstatirati da je ta poezija prešućena i ignorisana, nerijetko i zaboravljena, ili se o njoj rijetko govorilo u pojedinačnim književnokritičkim, a još rijede u književnoteorijskim osvrtima. Potrebno je

naglasiti da to nije slučaj samo kada je riječ o poeziji koju pišu žene, nego je poezija kao književna vrsta marginalizovana. U okviru književnoteorijskih radova izučavanje poezije nadalje se uglavnom zanemaruje. Teoretičari_ke književnosti često naglašavaju kada je riječ o poeziji da je ona područje na kojem autori_ice iskazuju subjektivni stav, drugim riječima poezija „nam nema što reći o društvenoj konstrukciji subjekta, identiteta, klase, rase itd., te se u središte studija književnosti postavlja proučavanje proze (eventualno i drame)”. (Đurić 2013: 7) Slično navodi i Arsenijević naglašavajući da se za poeziju misli da je „najmanje politična, odveć apstraktna i najmanje društveno angažirana od svih književnih žanrova”, poezija „dotiče ono što je u svakoj kulturi suviše traumatično da bi se izrazilo - Realno”. (Arsenijević 2007: 140)

Jedan od osnovnih ciljeva rada je da istražiti na koji način je prikazano ratno traumatsko iskustvo u poeziji koju su pisale žene. U fokusu istraživanja je specifičan vid traumatskog iskustva odnosno ratne traume uzrokovane prisilnim napuštanjem doma kod bosanskohercegovačkih pjesnikinja Jozefine D., Tanje S. T. i Amele M. Potrebno je naglasiti da njihova poezija do danas nije dovoljno istražena i da je samim tim i njihovo iskustvo izmještenosti slabije poznato, odnosno zanemareno. Rad se bavi izmještenošću uzrokovanom direktnim ratnim dešavanjima, čime se trauma određuje kao razorni događaja prikazan u vidu napuštanja doma i domovine usljed nemogućnosti da se na ratom razorenom i nasilno očišćenom etnogeografskom prostoru uspostavi život. Izgon i izbjeglištvo su ratom nametnuta iskustva, odnosno situacije koje „generalno nose sa sobom neposrednu opasnost po život ili tjelesni integritet, ili bliski susret sa nasiljem i smrću”. (Herman 1997: 47) Trauma izmještenosti, prisilnog odlaska je psihološka trauma⁷, jer niko ne odlazi svojom voljom, niko nije „progan zbog političke krivice, kritike vlasti, nego zbog etničke ili neke druge razlike što ih savremene rigidne ideologije poimaju kao osnovu svoje rasne ili svake druge 'čistoće’”. (Kazaz 2013: 108)

---

⁷ „Psihološka trauma javlja se kao posljedica nekog ekstremnog, nesavladivog i zastrašujućeg iskustva, obično jednog ili više nasilnih događaja ili dugotrajne izloženosti takvim događajima. Emocionalna šteta često ostaje skrivena, kao da osoba uopće nije ozlijeđena.” (Felman 2007: 203) J. H. Herman navodi da je ova vrsta traume „oboljenje nemoćnih. U trenutku traume, djelovanjem nesvladive sile žrtva biva učinjena bespomoćnom. Kad je posrijedi prirodna sila, govorimo o nepogodama. Kad je posrijedi sila drugih ljudskih bića govorimo o strahotama nasilja. Traumatični događaji savladavaju uobičajene sustave samozbrinjavanja koji ljudima daju osjećaj kontrole, uključenosti i smisla”. (Herman 1997: 47)

U radu se istražuje trauma izmeštenosti kod bosanskohercegovačkih pjesnikinja sa neposrednim ili posrednim iskustvom rata u BiH 1992-1995. Oslanjajući se na teorijska tumačenja traume i traumatskog iskustva ovaj rad se smješta u okvir feminističkih književno-kritičkih istraživanje poezije. Prilikom izrade rade korištene su različite metode: teorijska, kombinovana, desk analiza (literature) i studija slučaja sa elementima autoetnografskog metoda. Osnovna tehnika jeste analiza poezije, dok je jedinica analize pojedinačne pjesame i stihova u kojima je jasno naznačena trauma izmještenosti koja je uzrokovana ratnim dešavanjima u BiH 1992-1995. kao i posljedicama rata kod pjesnikinja Jozefine D., Tanje S. T. i Amele M.

Istraživanje je rađeno čitanjem dostupne teorijske građe o ratnoj književnosti, posebno o ženskom ratnom pismu, sagledavanjem društvenog konteksta i sredina u kojima su pjesnikinje živjele (i još žive), analiziranjem cjelokupnog opusa tri pjesnikinje, te pravljenje selekcije i izdvajanja pjesama koje govore o ratnim dešavanjima u periodu od 1992. do 1995. kao i poslijeratnim dešavanjima od 2000-ih do danas. Istraživanjem pjesničkog opusa bosanskohercegovačkih književnica radom je ukazano i na nepovoljan položaj književnica i još uvijek nedovoljnu zastupljenost autorica u okviru književnog kanona u Bosni i Hercegovini.

U radu se nastoji pokazati da je iskustvo rata (direktno ili indirektno) kod bosanskohercegovačkih pjesnikinja dovelo do stvaranja traume izmještenosti kao posljedice ratnog nasilja prema ženama i (ne)mogućnosti suočavanja sa ratnim dešavanjima trideset godina kasnije. Na primjeru tri pjesnikinje, pripadnice različitih generacija i različitih nacionalnih korpusa bosanskohercegovačke književnosti - Jozefine D., Tanje S. Trifunović i Amele M. - analizira se trauma izmještenosti koja u ovom kontekstu znači proces neprestanog prilagođavanja i preispitivanja, ponekad i prelaska etno i geopolitičke granice i vraćanja kući, prikaz života na dvije relacije: prošlost-sadašnjost i sjećanje-zaborav. Cilj analize jeste pokazati da trauma izmještenosti postoji i da je umnogome zastupljena kod bosanskohercegovačkih pjesnikinja koje o njoj pišu od ratnih do poslijeratnih dešavanja, od 1992. godine do 2023. Analiza i interpretacija poezije određuje posebne odlike ovog vida traume koji se ogledaju kroz gubitak doma i domovine, nemogućnost prilagodbe u drugi prostor, što za rezultat ima pisanje o traumatskom iskustvu.

Prije svega, analiza će obuhvatiti način na koji su pjesnikinje opisale traumatsko iskustvo i kako je to iskustvo preoblikovalo njihove živote i da li im je sam čin pisanja pomogao da prežive, odnosno prebrode traumu. Također, cilj je da se istraže potencijalni učinci na polje recepcije: kako i na koji način njihova poezija djeluje na čitatelja_icu, ali i da istražim kako je na mene kao pjesnikinju koja pripada generaciji koja je preživjela rat utjecala preživljena trauma u poeziji kod drugih autorica.

4. Poetika izmještenosti: književno oblikovanje ratne traume

4.1. Jozefina Dautbegović

Trauma izmještenosti najviše i najdirektnije prisutna je u poeziji Jozefine Dautbegović, rat i prisilni odlazak iz Bosne i Hercegovine otkriva novu dimenziju drugosti i tjera je u „nasilni“ pristanak života u Hrvatskoj u kojoj se nikad neće prestati osjećati strankinjom. Danijela Marot Kiš i Marina Biti govore o strancima na osnovu „načina privrženosti mjestu kojeg više nema, koje je izgubljeno ili napušteno” (Marot Kiš, Biti 2021: 95), autorice nadalje strance dijele u dvije skupine.

Prvoj skupini pripadaju oni koji žive u iscrpljujućem raskoraku između onoga što više ne postoji i onoga što nikada neće biti, a drugoj oni koji transcendentiraju opisanu prazninu ne živeći ni u prošlosti niti sada, već pored navedenih kategorija u stanju žudnje za drugim (što ne mora nužno biti zemlja, već bilo koji objekt žudnje, poput osobe, stanja ili emocije). (*Ibid.*)

Sasvim je jasno da Jozefina D. pripada prvoj skupini strankinja, što se reflektira u kroz nemogućnosti (su)života s drugim i u drugom prostoru u kojem niti njoj nešto pripada niti ona tu pripada, o čemu najefektnije svjedoči pjesma „Domovina u koferu”: „Kad raspakiram jedini kofer // u bilo kojem hotelu // oblake iz domovine // stavim na najvišu policu//“, tako se redaju stvari koje jesu podsjetnik na gubitak od oblaka iz domovine, starih fotografija do cipela na kojima nosi prašinu s ceste, i sve se dešava kada plače „na rubu tuđeg kreveta”, dok prijatelji „koji imaju domovinu // tješe me ravčajući mi Dinaru među obrvama // Plivine slapove zaustavljaju papirnim maramicama // Ja ne plačem samo me peče sol iz domovine // Ispod kapaka//”. (Dautbegović 2013: 25) U ovom kontekstu domovine u koferu i ratnog

razaranja svakako da treba spomenuti i antologijske pjesme „Zadnja bosanska zima”, „Na graničnom prijelazu”, „Pjesma perača gradskih izloga”, „Dan kada je samostan s Plehana letio u nebesa”, „Izbjeglička”, „Prizor s Putnikovog brda”, „Bosna II”. Proces žalovanja u poeziji Jozefine D. počinje u trenutku osvješćivanja sebe u drugoj zemlji, jer tada „prolazimo kroz nešto nad čim nemamo kontrolu, iznalazeći da smo izvan sebe, a ne u jedinstvu sa sobom”. (Butler 2007: 73) Pjesme Jozefine Dautbegović jesu „gusto naseljene ratnom stvarnošću” (Kazaz 2013: 107), odnosno odjeci rata su utisnuti u pjesnikinju i njenu

domovinu Bosnu koja postaje stvarni i simbolički topos patnje, strepnje i užasa, da bi se potom poetska slika univerzalizirala na mitskoj, prije svega biblijskoj podlozi, ili na metafizičkoj čežnji za skladom postojanja koja postaje svojevrsni etički reflektor koji osvjetljava ratnu strahotu. (*Ibid.*)

O preživljavanju, bez mogućnosti življenja, o gubitku doma, domovine, identiteta, o tragediji pojedinca, ali i kolektiva govori „Prizor koji bi trebao zvučati utješno”, pjesma koja je svojevrsni pjesnički credo Jozefine Dautbegović.

Meni se zapravo nije ništa dogodilo
uspjela sam izići iz grada prije nego
što su zarobili moju žutu svilenu košuljicu
prije nego što su bajonetom skratili moje
predugačke suknje
koje ionako nisi volio zato što su skrivale koljena
Kažem ništa mi se nije dogodilo
Ali
Ja još uvijek dršćem bosa na mokrom betonu
nekog logora
I mene više nikad nitko neće pronaći
Daleko od svega obavljam svakodnevne poslove
sasvim slobodna
Ali
u svakom me snu ponovo zarobe
dok se branim pokušavam pobjeći plačem

sve me boli toliko da se na javi
ne smijem pomaknuti
Kad nitko ne gleda pipajući tražim natekline
i brojim nokte na prstima dok se držim za rukohvat
u tramvaju
Normalno razgovaram smijem se pišem ljubavnu poeziju
jedem s tekom i redovito
Ali
ja ustvari sklupčana u kutu nekog logora bosa
na mokrom betonu plačem
Kad na TV prognozi najave pad temperature
sjeverni vjetar i snijeg u gorju
ja se uz vruć radijator tresem
zato što stojim bosa iznad jame na suhomrazici
i čekam da me pozovu
Dok telefoniram i dogovaram se za kavu
kojoj se radujem
vrlo precizno crtam rešetke na papiru
Mene nikad više nitko neće moći osloboditi
A ti mi kažeš spavaj ništa se nije dogodilo

Zagreb, 17. IX. 1995.

(Dautbegović 2013: 35-36)

Poezija Jozefine D. pisana nakon odlaska iz Bosne i Hercegovine jeste o ratu, izbjeglištvu, prelasku geografske granice, nepripadanju i izoliranosti, nerazumijevanju, strahu od nepoznatog, stranog, drugačijeg. Ona se poezijom iznova vraća primarnoj domovini i na taj način ostvaruje dijalog sa sobom iz prošlosti i sobom iz sadašnjosti. Ove dvije osobe često dolaze u konflikt koji autorica premeće u humor. Vraćanje u Bosnu i Hercegovinu, u Doboj, kao mjesto nekadašnjeg života nije trajno, pošto ona neprestano prelazi fizičke granice dvije zemlje, ali ne uspijeva preći granice koje doživljava nametnutima, niti prevazići podjele teritorija koje poima vještačkima. Posrijedi je trauma sa dva znaka: izmještenost i nepripadanje. Riječ je i o dvostrukoj perspektivi iz koje se piše:

prošlost i sadašnjost, te se na razmeđu dva vremena, dvije zemlje i dva grada oblikuje priča o (ne)mogućnosti pripadanja i nastojanju da se zadrži *Ja* iz prošlosti. Najbolji primjer za to je pjesma „Prilozi za nove biografije” u kojoj pjesnikinja konstatira da se izvan domovine sve uči iznova: hodati, smijati se, trčati, osvratati se „savladati nesvjestice orijentaciju u prostoru // učiti govoriti tuđim jezicima danju // noću plakati isključivo na svome jeziku”. (Dautbegović 2013: 97) Vidljivo je osjećanje nepripadanja, otuđenosti i jedna vrsta konflikta sa sobom u razapetosti između dvije domovine, one stvarne (BiH) i one moguće (Hrvatske). Odlazeći i iznova se vraćajući i jednoj i drugoj, Jozefina D. tokom godina razbija iluziju o povratku, te sjetno u pjesmi „Na graničnom prijelazu” konstatira: „Vraćam se iz domovine a ne znam ni zašto sam išla // Stalno mi se čini kako moram // makar povremeno vidjeti // je li sve onako kako sam ostavila”. (*Ibid.*: 90)

4.2. Tanja Stupar Trifunović

Tanja Stupar Trifunović, kao i Jozefina Dautbegović, govori o ratnoj traumi, gubitku doma, izbjeglištvu i izmještenosti, ali se to iskustvo na potpuno drugačiji način manifestiralo u njenoj poeziji, posebno u zbkama *O čemu misle varvari dok doručkuju* (2008) i *Zmijštak* (2022). Ona u njima o ratu ne govori direktno: znamo da se rat dogodio, znamo o kojem ratu je riječ, ali on se nigdje izriječno ne spominje, što možemo tumačiti i kao svojevrsni bijeg od diskursa rata i gubitka zavičaja, što će se kasnije u „suočavanju” sa sobom i kućom transformirati u poeziju ispisanu između dva zavičaja. Rođena u Jugoslaviji, djetinjstvo je provela u Zadru, sada sa adresom u Banjaluci, Tanja S. T. u jednom intervju povodom objavljivanja zbirke *Zmijštak* navodi da ju je sve od ovih mjesta, država, gradova formiralo, a ponajviše:

Rascijepjenost između dva zavičaja. Onoga u kojem sam rođena i kasnijeg posredstvom ratnih okolnosti novostečenog zavičaja. Pokušavanja da ih se pomiri u sebi. Pokušavanja da se pomiri sa sobom. (...) Gubitak kuće. Izbjeglištvo. Ne kuće kao pukog prostora nego kao prostora dječje sigurnosti. Nigdje mimo te kuće se nije bilo moguće skućiti na taj način. Sve drugo su privremena mjesta boravka. Prihvatanje 'odbačenosti' od zavičaja. Prihvatanje da novi zavičaj ima svoju vlastitu percepciju pridošlice. Ni tu ni tamo ne osjećaš se

poželjnim. A naravno želiš biti dio. Ne prihvaćaš biti prognanim. (Stupar Trifunović 2020)

Posebno o zavičaju autorica govori u knjizi *Zmijštak* gdje nailazimo na niz pjesama o mjestu gdje se nekada živjelo, o ljudima, stvarima, kamenu, vodi, kući. U ciklusu naslovljenom kao i knjiga „Zmijštak” zavičaj je snažno prisutan. Posebno mjesto u njemu zauzima porodica kao simbol porijekla, odnosno članovi porodice kojih više nema, a dijalog s njima otvara se sjećanjem. *Zmijštak* je dvostruki simbol: simbol prošlog života oličan u kući, porodici, figuri majke, kao i simbol sadašnjeg života prikazan kao *Ja* pred kućom. Gubitkom kuće kao prostora dječije sigurnosti oblikuje se ratna trauma (jer da nije bilo rata ne bi bilo ni napuštanja doma). Na početku je to nesvjesna trauma koju kao tinejdžerica nosi i nema mogućnost da je artikulira, čak joj se sviđa život u drugom gradu u koji dolazi. Autorica o tome govori u pjesmi „Kuća”, ali kako godine prolaze, sve se više vraća mjestu iz kojeg je otišla. Stihovi ove pjesme odišu mogućnošću da se sveprisutna kuća izmjesti iz (pod)svijesti, a upravo to posjedovanje slike ili događaja kojeg se ne možemo osloboditi, prema Caruth, znači biti traumatiziran. O osjećaju bića izmještenog iz primarnog prostora i suočavanju sa drugom sredinom koja predstavlja mogući dom najbolje govori pjesma „Mali i veliki varvari”: „Mali varvari se stalno sele i zbog toga su tužni // Gdje god dođu niko ih ne voli jer su odnekud došli”. (Stupar Trifunović 2008: 76) Također, zavičaj je i „klupko zmija // ujeda opštim mjestima // kamen sunce // truže otrovom očekivanja”. (Stupar Trifunović 2022: 19)

Izdvajajući pjesme koje se odnose na prošlost, na zavičaj, vidimo pjesnikinjine pokušaje da se prilagodi i prihvati sadašnjost tako što „podnese” sve što se dešava u njoj i oko nje, pokušavajući da svijet koji je napustila, a koji je prestao biti dom, dovede u harmoniju sa svijetom u kojem danas živi. Neprestanim povratkom kako kroz pisanje, tako i posjetom zavičaju u sjećanju se obnavlja trenutak prisilnog napuštanja doma, nasilnog raskida između *Ja* iz prošlosti i *Ja* iz sadašnjosti. Prema riječima Danijele Marot Kiš „egzil podrazumijeva stalnu prilagodbu i preispitivanje osobnog identiteta: egzilant vlastitu drugost u svijetu koji je napustio i koji je prestao biti njegovim domom usaglašava s drugošću u novoj sredini”. (Marot Kiš 2021) Da bismo se suočili sa traumom i prošlošću, ali i sa stvarnošću u kojoj se nalazimo, potrebno je da istražimo, kako navodi Felman, ozljedu koju

nam je trauma nanijela, ali istovremeno da prodrijemo u to stanje pogođenosti i ranjenosti, da bismo iz njega mogli izaći.

Poezija u ovom kontekstu jeste suočavanje s prošlošću i funkcionira kao svjedočanstvo tragedije ovih prostora i nasilja oličenog u gubitaku domovine, doma, bližnjih i nekadašnjeg načina života. Otići na mjesto gubitka koje je sadržano u imenici kuća znači proces suočavanja, rada na traumi i, na koncu, oslobođenje. Poezija jeste rad na traumi, ali s naglaskom na tome da ne treba očekivati, kako je u uvodu ovog rada naglašeno, da pisanje bude katarza ili izlječenje. Ono jeste veza između prošlosti, sadašnjosti i budućnosti, te stoga može da bude i način na koji se uspostavljanja kritička distanca prema traumatskom događaju. Primjer za to je sadržan u jednoj od najznačajnijih pjesama Tanje S. T. naslovljenoj „Kuća” koja funkcionira kao svojevrsni povratak u prošlost i suočavanje, pa i obračun sa samom sobom.

Otišla sam da vidim kuću
Jedna kritičarka je pisala kako pjesnici u ratu
Puno koriste motiv kuće

U ratu nisam bila pjesnik nego dijete
koje je ostalo bez kuće
uopšte mi nije bilo tužno
najprije me obradovala promjena
drugi grad i ljudi
čudio me očaj roditelja
vjerovala sam da postoje kuće i mimo te kuće
govorila sam gluposti
*Kuće kao peteljke trešnju drže uspomene
one sazriju i ispljuneš im tvrdu špicu a pojedješ slast
Kuće su samo mutne močvare mračni hodnici
duhovi u boci
pravo mjesto duše je na raskrsnici gdje uvijek šiba
vjetar novih početaka*

S godinama sam sve češće mislila o kući

Dolazila mi je u san

njeni hodnici njena vrata njeni prozori

dugo mi je trebalo da shvatim da sam nesretna

zbog kuće

i da ne mogu nastaviti dalje dok ne odem i

isplačem se kraj nje

Kuća je velika i bijela sunce se zabija u stakla

vrućina peče

stojim ispred kuće i plačem

To je njena kuća kaže moj muž nepoznatim ljudima

oni se čude i sliježu ramenima

Tu je nekad živjela hoće samo da vidi sve je u redu

samo da vidi kuću

Gledam kuću

Žutokosi dječak protrči ispred mene to je moj brat

to nije moj brat moj brat je sad čovjek i živi u

drugom gradu

kuća je lavirint ne smijem ući unutra može me

progutati prazna utroba

samo je gledam spolja ona me grli i odbacuje

to je moja kuća

kako sve uspomene mogu stati u par minuta

skakanje preko ograde

šaht kraj zida garaža česma
šljiva se smanjila govorim kroz suze
sve se smanjilo
ja sam odrasla bez kuće sa bijelim zidovima

Nikad više ne želim imati kuću
kupi ćemo stan

(Stupar Trifunović 2008: 25-26)

Pred kućom i suočavanjem sa njom i sa samom sobom Tanja S. T. započinje proces žalovanja koji „ima adaptivnu vrijednost jer omogućuje da organizam kompenzira neravnotežu koju gubitak donosi. (...) Praktički, žalovanje je nužno ako osoba želi krenuti dalje nakon doživljenog gubitka”. (Marčinko 2023: 6) Sjećanja na prisilno napuštanje kuće, osjećaj nepripadnosti koji osvijesti dolaskom pred kuću, te osjećaj drugosti manifestira se kao lično suočavanje s traumom jer tek kada se „istina konačno sazna, počinje proces oporavka” (Herman 1997: 13), a jedna od osnovnih faza oporavka jeste „rekonstrukcija priče o traumi”. (*Ibid.*: 15) Posredstvom poetskog diskursa Tanja S. T. suočava *Ja* iz prošlosti i *Ja* iz sadašnjosti: riječ je o mostu između dvije zemlje i dva zavičaja kao mjestima koja se ne mogu vratiti, ali se mogu sačuvati putem poezije.

5. 1. Amela Mustafić

Poezija Amele Mustafić kazuje o posljedicama rata i njegovog razumijevanja, prvo iz perspektive djeteta, a zatim i odrasle osobe. S druge strane, njena poezija pokazatelj je kako se oblikuje i prenosi transgeneracijska trauma.⁸ Amela Mustafić rođena je 1994. nema direktna iskustva niti sjećanja na rat, a nositeljica je ratne traume koja se nije samo prenijela

---

⁸ Za ovu vrstu traume upotrebljavaju se i izrazi „intergeneracijski, međugeneracijski, kao i multigeneracijski. Isto tako rabi se termin sekundarna traumatizacija, da se napravi razlika od primarne, direktne izloženosti traumatskom iskustvu. (...) Transgeneracijska trauma u znatnoj mjeri utječe na formiranje ličnosti u ranom razvoju, a samim time ima značajan utjecaj na supsisteme identiteta, karaktera i drugih supsistema ličnosti.” (Marčinko 2023: 1-2)

od roditelja⁹, nego od cjelokupnog traumatiziranog društva u kojem živi/mo. Transgeneracijski narativ je

priča iz „druge ruke” – priča predaka koja se prenosi pripovijedanjem što ga šire sljedeće generacije koje traumatskom događaju nisu bile neposredno izložene. Transgeneracijske se priče sastoje od fragmenata memorije o događajima koji nisu neposredno doživljeni, ali se doživljavaju preko izloženosti atmosferi priče (događaja) nesvjesno na tjelesnom i emocionalnom planu. Skupljajući fragmente svojih ili, češće, tuđih pamćenja događaja iz prošlosti, pripovjedač se često nesvjesno koristi kreativnom re-imaginacijom i miješa elemente prošlosti sa sadašnjosti (...). (Bajs Janović, Janović 2023: 61)

Amela M. odrasta u sredini u kojoj nisu prevaziđene i izliječene traume. One su neprerađene i potisnute, takve ih (ne)svjesno preuzima i iz/od njih ispisuje poeziju koja se oblikovala na pričama o ratu i pričama o Srebrenici. Putem poezije Amela M. prenosi sjećanja drugih, ali ne na takav način da iskustvo drugih transformira u poeziju, nego donosi svoje razumijevanje rata, uspostavljajući ne samo vremenski i prostorni odnos, nego zauzimajući i kritički stav. Posredstvom poezije autorica progovara o ratu i traumi izmještenosti, što je postalo i za sada i ostalo centralno mjesto njene poetike.

Ja sam Amela Mustafić. Rođena sam u Srebrenici 1994. Odrasla sam po izbjeglištvu. (Mustafić 28. 7. 2022)

(...) Osjećala sam se odbačeno iz razloga što sam došla u svijet, iako je to bio svijet mojih ljudi, ali sam se osjećala kao izbjeglica, zbog svih dešavanja koji su se desili na prostoru BiH, zbog toga što su mnogi napustili svoje rodno mjesto i otišli u drugi kraj. Iz tih razloga sam se osjećala odbačeno, pa sam sve to što mi je nedostajalo nalazila u riječi. (Mustafić 14. 5. 2022)

Amela M. reprezentativni je primjer figure žene putnice koja „prihvata sve sredine kao svoje i ne osjećajući se svojom ni u jednoj od njih”. (Marot Kiš, Biti 2021: 195) Najraniji

---

⁹ „Obitelj preko svjesnih i nesvjesnih mehanizama prenosi vrijednosti, mitove i vjerovanja sljedećoj generaciji, čime formira identitet budućih članova obitelji. Istraživanja druge i treće generacije potomaka iz skupina koje su preživjele genocid (...) nalaze osjećaje identifikacije, preplavljenosti i patnje, povezane s obiteljskim stradanjima u povijesti.” (Bajs Janović, Janović 2023: 64)

period njezinog djetinjstva obilježilo je stravično iskustvo preživljavanja u sreberničkoj enklavi tijekom rata, koje se okončalo genocidom koji je počinjen u Srebernici u junu 1995. Nakon toga uslijedio je prisilni progon žena i djece. Iz toga se oblikovala trauma nepripadanja ne samo određenom mjestu, nego svijetu u kojem se prvo spoznaje smrt i tragedija, o čemu svjedoči niz pjesama u kojima dominira simbol oca kao čuvara porodice, doma, zemlje, i kofer kao simbola bezdomnosti koji je stalno u ruci, seleći se iz mjesta u mjesto. Sve ovo ilustruje i primjer pjesme „Prvi susret s kućom” koji je u simboličkom smislu i susret sa samom sobom, ali i sa prošlošću, porodicom, historijom, tragedijom prostora i ljudi.

Kao šuma
nakon požara,
iza puteva zametenih ostrgom,
stajala je ona,
k'o kostur.
“To nam je kuća!”
Reče otac.
A znala bih to i da mi ništa nije rekao.
Čudan susret,
mene i nje. (...)

Uhvatio me za ruku i rekao:
“Tu ćemo ponovo živjeti,
tamo ću ti napraviti sobu.”
On drugi,
ja prvi put.

(Mustafić 2018: 43-44)

Amela M. traumu osvještava posredstvom poetskog diskursa, a pisanje funkcionira i kao jedan od načina za mogućnost opstanka jer dolazi do „pozitivne prerade transgeneracijske traume” (Marčinko 2023: 6) što „znači da su se dijelovi traume, preko narativa, uspjeli integrirati u faktore osobnog, obiteljskog ili socijalnog identiteta i da je time negativna sjena traume postala slabija”. (*Ibid.*: 6) Tako će Amela M. zapisati jednu od

napotresnijih i njenih nesumljivo najboljih pjesama o Srebrenici naslovljenu „Putem moga doma” kojom mapira mjesta stradanja i mjesta na kojima se (uzaludno) ponovno pokušava živjeti. Stigmatiziranje, osjećaj žaljenja, čak ponižavanja, viktimizacija od strane drugih, pa i pripadnika istog naroda, trauma se ovdje ispoljava kroz svjesno i nesvjesno značenje. Riječ je o kolektivnom gubitku i osjećaju bespomoćnosti kao dominantnom osjećanju.

Kaže se:

da su tamo,
tamo, odakle sam
pomalo svi bolesni,
bezubi,
žive u smradu,
ne rade,
nepismeni.

Tamo, odakle sam,
ljudi se pokopavaju
u isti grob,
i po pet puta:
pola glave i sedam rebara,
noga, pola ruke,
šaka,
stopala.

Nepotpuni,
i po peti put.

Tamo, odakle sam
u živućim tijelima, živući geleri
pletu mreže po nervima.

Tamo, odakle sam
liježe se u krevet
koji je bio grob sina
do jučer.

Tamo, odakle sam,
skidaju omče sa grana,
pa potpale granu
da zimu prežive
u toploj sobi.

Tamo, odakle sam,
djeca nikada nisu vidjela oca,
čak ni na slici.

Tamo, odakle sam,
preživjeli sanjaju rupe
u mrtvim drugovima.

Tamo, odakle sam.

(Mustafić 2023: 26-27)

Amela M. se na direktan način suočava sa svijetom u sebi i oko sebe, sve vrijeme tragajući za cjelovitošću sopstvenog bića, onoga koje se rasprsnulo činom rođenja. Ona se na tom putu susreće se sa slikama nasilja, smrti, ubijanja, silovanja, genocida, gubitka, suočava se i sa sobom i sa kolektivom, balansira između stvarnog i priželjkivanog koje, na koncu, gradi autentičan pjesnički govor. U njenim trima pjesničkim knjigama objavljenim u periodu od 2017. do 2023. pratimo jednu uzlaznu dimenziju kojom gradi jedinstven pjesnički glas oblikovan na prostornoj traumi izmještenosti, ratu i genocidu u Srebrenici. Poezijom „upozorava” na to na koji način rat još uvijek obilježava naše živote: on možda jeste završen potpisivanjem mirovnog sporazuma, ali u biću, kako vidimo iz primjera analiziranim u ovom radu, rat je još uvijek aktualan. Nadalje, pjesnikinja govori o vidljivim posljedicama rata i na sebe i ljude oko sebe koje sreće u tramvaju, na ulici, u supermarketu, a na čijim licima vidi tragove preživljavanja, te stoga i sama osjeća egzistencijalnu nesigurnost u svijetu labilne strukture koji se iznova deformira. U njenoj poeziji fokus je na odnosu između preživjelih, njihovog iskustva i okruženja, odnosno (ne)mogućnosti nastavka života nakon rata 1992-1995. Taj odnos, posebno naglašen u knjizi *Mostovi i praznine* (2023), kao njenoj i najzrelijoj i najkompletnijoj knjizi, ključan je za određivanje mogućnosti nastavka života. Amela M. ne može - ali i neće i ne želi - da ignoriše patnju

ljudi oko sebe, ljudi koji su preživjeli rat i genocid. Ona ne može ignorisati silovane žene o kojim govore pjesme „Silovana”, „Druga strana rata”, „Na putu ratovanja” i „Isakovica” u kojima je fokus na ratnom nasilju nad ženama. U poeziji Amele M. posrijedi je odrastanje uz priče o strašnom zločinu, o genocidu i ogromnom gubitku ne samo osobnog doma već cijele mikro zajednice. Tako ova pjesnikinja pod utjecajem okruženja i svoje empatičnosti postaje ne samo žrtva rata već i neko ko je proživio genocid. To njeno iskustvo čini je drugačijom od druga dva ratna iskustva i suočava je sa još jednim oblikom prešutnog društvenog nasilja, zapravo dvostrukom marginalizacijom. Ona je ne samo žena i pjesnikinja, nego je iz Srebrenice, izmještena iz svog primarnog prostora, te stoga ne pripada mjestima i gradovima u koje dolazi.

Njene pjesme posvećene su žrtvama, patnji, gubitku doma i zemlje, porijekla - na tome što pamti iz priča drugih i onome što danas vidi i živi počiva trauma Amele M. formirana u ranom djetinjstvu, a zatim se produbljuje u postratnom vremenu i umnogome joj obilježava i formira kako život tako, i poetiku.

6. Zaključak

Umjesto da ublaži efekte marginalizacije, pa i strukturalnog nasilja, književnost ga nerijetko još više afirmiše. Primjer za to je isključivanje žena iz književnog kanona i neadekvatno vrednovanja ženskog stvaralaštva nastalog u ratu u BiH 1990-ih godina i neposredno poslije njega. Od 1992. do danas, autorice, književne kritičarke i teoretičarke književnosti, feministice i aktivistice ulažu napore da žene u umjetnosti postanu vidljivije, da se njihov rad adekvatno vrednuje i da se promijeni perspektiva akademske, stručne i najšire javnosti i ukinu modeli hegemonog tradicionalnog, patrijarhalnog diskursa u književnosti. Pomaka početkom XXI stoljeća, međutim, ima: danas književnost koju pišu žene postaje predmetom znanstvenog proučavanja, te je „napravljen znakovit iskorak, zaokret, kako u slučaju tekuće kritike koja je počela pozitivno vrednovati prikaze rata u proznim tekstovi tako i unutar institucionalnih akademskih istraživanja u okviru kojih se počinje u cjelosti ili djelomično izučavati žensku književnost u ratu.” (Demiragić 2018: 38-39)

Zajedničko ovim trima poetikama jeste da rat kao kulturno-historijska tema postaje integriran u njihovo životno iskustvo i percipiran kao nešto što se ne samo dogodilo, nego se

još uvek događa. Jozefina D., Tanja S. T. i Amela M. tematiziraju traumu prisilne izmještenosti u tri različita vremenska konteksta (vrijeme u kojem su pisale, odnosno pišu) i nastojanje da se vlastito ja usaglasa sa okvirima druge kulture (Jozefina D., Tanja S. T.) ili umetnute u ukvir iste kulture (Amela M.). U njihovim poetikama riječ je o traumi izmještenosti kao direktnoj posljedici rata, izгона, gubitka doma i geografskoj dislociranosti. Samim tim, one svjedoče i o udaljenosti od vlastite kulture, socijalne zajednice, otkuda kroz njihove stihove provejava više ili manje uočljiva lična ili kolektivna trauma.

Riječ je o poeziji koja donosi intimno iskustvo rata koji je iz temelja uzdrmao i promijenio biće. Otrgnuti se od takve vrste psihološkog nasilja za ženu - pjesnikinju znači pisati, govoriti o tome posredstvom umjetnosti u svijetu ponavljanja: novih ratova, izbeglica, novih zaustavljanja na graničnim prelazima i u prihvatnim centrima, logorima, novih priča o razaranju domova, preoblikovanju sjećanja, neizvesnoj budućnosti i pokušajima da se zaborave užasi koje zamjenjuju - novi užasi. U takvom svijetu nastojalo se – i nadalje se to čini - ženama oduzeti pravo da iskažu svoje mišljenje i osjećanja, prema njima se vršilo verbalno, psihičko, fizičko i ratno, kanonsko i strukturalno nasilje, neke od njih su smrću trajno izgubile priliku da žive u slobodnom svijetu u kojem će se ženski glasovi i životi poštovati. Ovaj rad rasvjetljava ono što su preživjele i o čemu su pisale pjesnikinje sa posrednim ili neposrednim iskustvom rata: kako su se nosile sa traumom i traumatičnim događajima izгона i izmještenosti, progonima (rodnim, rasnim, etničkim, religijskim).

Istraživanje je pokazalo da su razlozi zbog kojih su pjesnikinje pisale o traumi izmještenosti način na koji prikazuju i razumijevaju iskustvo gubitka doma i domovine, nemogućnost asimilacije u drugi prostor, one se osjećaju strankinjama u novim sredinama, osjećaju se loše, pišu da ublaže posljedice tog iskustva, pišu da bi preživjele. Riječ je o traumi koja ih destabilizira iznutra i suočavaju se sa posljedicama tog iskustva, prikazujući poezijom transformaciju sebe i svog života koja ide od jednog mjesta do drugog ili od primarne do sekundarne domovine. Pjesnikinje prihvataju traumu kao najsnažnije iskustvo koje imaju i poezijom svjedoče o prošlosti i načinu na koji su preživjele rat (Jozefina D.) i kako žive u poslijeratnom vremenu (Tanja S. T. i Amela M.). ova poezija jeste „poezija razlike” jer pjesnici_kinje „kroz nju progovaraju o svom odnosu spram gubitka i traume, te

jačaju one alternativne modele subjektivizacije koji direktno ugrožavaju normu koju je postavila dominantna ideologija”. (Arsenijević 2007: 138)

Polazeći od ideje da je tema ratne traume izmještenosti kod bosanskohercegovačkih pjesnikinja Jozefina D., Tanja S. T. i Amela M. marginalizirana i da se zanemaruje značaj prikaza tog iskustva koje može da pomogne novim generacijama na koje se danas prenosi trauma. Glas ovih pjesnikinja ne može biti zanemaren niti utišan, jer njihovo pisanje ne destabilizira nikoga, ne podriva, ne poziva na nove sukobe, ne osuđuje, ono svjedoči o traumi koja se dogodila u ratu i načinu da se s tom traumom one suoče i nastave živjeti.

Na mene kao pjesnikinju koja pripada ratnoj generaciji, koja i sama piše o ratnoj traumi, ova poezija o ratnom traumatskom prisilnom iskustvu djelovala je emancipatorski, pokazala je kako i u kojoj mjeri je žensko ratno iskustvo zanemarivano trideset godina i kako su se pjesnikinje nosile sa traumatskim. Ovo je poezija koja nas uči o prošlosti, daje jedan novi pogled na traumatsko iskustvo i načine kako se s njim nositi, i na koncu, donosi nadu da je moguće suočenje s traumom i da nismo sami_e u svom iskustvu preživljenog ratnog užasa. Smatram da su ove pjesnikinje bile slabije izražene i zastupljene u književnom kanonu, te da bi bilo korisno da nove generacije ovu poeziju čitaju unutar obavezne lektire, i da se organizuje mnogo više okruglih stolova, naučnih skupova, promocija, festivala i radionica posvećenih upravo ženskom ratnom iskustvu. Pisati, istraživati i govoriti o traumi znači progovariti u ime svih onih čiji glas je utišan ili ispred onih koji nemaju mogućnost da govore.

Literatura

Izvori

- Dautbegović, Jozefina. *Zadnja bosanska zima: 61 pjesma*. Centar za kulturu i obrazovanje, 2013.
- Mustafić, Amela. *Umiranje djetinjstva*. Kultura snova i Rrom produkcija, 2017.
- Mustafić, Amela. *Umiranje imena*. Lijepa riječ, 2018.
- Mustafić, Amela. *Mostovi i praznine*. Lijepa riječ, 2023.
- Stupar Trifunović, Tanja. *O čemu misle varvari dok doručuju*. Naklada Zoro, 2008.
- Stupar Trifunović, Tanja. *Zmijštak*. Arhipelag, 2022.
- Stupar Trifunović, Tanja. *Pokušavam pisati iz mjesta stida i nelagode*. Razgovarala Antonela Marušić, 6. maja 2020. <https://voxfeminae.net/kultura/tanja-stupar-trifunovic-pokusavam-pisati-iz-mjesta-stida-i-nelagode/>, 2020. Dostupno 28. 8. 2024.

Literatura

- Abadžija, Maja. „U ratu nisam bila pjesnik nego dijete: Kratki pregled ženske (po)ratne poezije u BiH. *Rat iz dečje perspektive*, uredila Nađa Bobičić, Udruženje „Radnik“, 2018, str. 120-137.
- Arsenijević, Damir. „Bosna Pharmakos – ka političkoj kritici kulture“, *Sarajevske sveske*, br. 15/16, 2007, str. 115-146.
- Bajs Janović, Maja i Janović, Špiro. „Traumatski narativi i učenje traume“. Marčinko, Darko i sur. *Transgeneracijska trauma*, VBZ, 2023, str. 61-78.
- Butler, Judith. „Nasilje, žalovanje, politika“. *Treća*, br. 1, Vol IX, 2007, str. 69-84.
- Caruth, Cathy. *Trauma: Explorations in Memory*. The Johns Hopkins University Press, 1995.
- Caruth, Cathy. *Unclaimed experience, Trauma, Narrative and History*. The Johns Hopkins University Press, 1996.
- Demiragić, Ajla. *Ratni kontranarativi bosanskohercegovačkih spisateljica*, Institut za etnologiju i folkloristiku, 2018.
- Đurić, Dubravka. *Poezija teorija rod*. Orion art, 2013.

Felman, Shoshana. *Pravno nesvjesno, suđenje i traume u dvadesetom stoljeću*. Deltakont, 2007.

Herman, Judith Lewis. *Trauma i oporavak*. Svjetlost, 1997.

Husanović, Jasmina. „Etičko-političko zaviještanje lica i ožiljaka: bosanske priče i traume kao imenice ženskog roda u množini“. Treća, br. 1, Vol IX, 2007, str. 57-68.

Marčinko, Darko. „Procesi žalovanja i transgeneracijska trauma“. Marčinko, Drako i sur. *Transgeneracijska trauma*, VBZ, 2023, str. 1-44.

Marot Kiš, Danijela i Biti, Marina. *Egzil i trauma*, Filozofski fakultet Sveučilišta u Rijeci, 2021.

Moranjak-Bamburać, Nirman. „Signature smrti i etičnost ženskog pisma“. Izazovi feminizma, Međunarodni forum Bosna, 26/04, 2004, str. 150-162.

Kazaz, Enver. „Etički prostor u poeziji Jozefine Dautbegović“. Dautbegović, Jozfina: *Zadnja bosanska zima*, Centar za kulturu i obrazovanje, 2013, str. 105-109.

Kombolt, Katja. „'Smrt u muzeju moderne umjetnosti' Alme Lazarevske - ili: zašto se ratna literatura ženskih autorica (spisateljica) ne recipira kao književnost o ratu, Sarajevske sveske 14, 2006, str. 297-320.

Kramer, Sven. „Talking around trauma: on the relationship between trauma, narration and catharsis in literature. In: TRN-Newsletter 2, Hamburg Institute for Social Research, June 2004. URL <http://www.traumaresearch.net/focus2/kramer.htm> Dostupno 24. 8. 2024.

Kravić, Nermina. „Adolescenti i genocid – mladost i smrt“. Trauma, pamćenje, ozdravljenje: Zbornik radova, priredile Alisa Mahmutović i Amra Delić, TPO Fondacija, 2014, 99-106.

Zafranski, Ridiger. *Vreme*. Geopoetika, 2017.

Zlatar, Andrea. *Tekst, tijelo, trauma*. Naklada Ljevak, 2004.

Wood Anderson, Sarah. *Readings of Trauma, Madness and Body*. Palgrave Macmillan, 2012.

Radio EMISIJE:

Mustafić, Amela. *Mostovi i praznine*, Federalni radio. *Čitamo knjige*, urednica Selma Dizdar. Emitovano 14. 5. 2022. <https://federalna.ba/mostovi-i-praznine-amela-mustafic-sownb> Dostupno 15. 9. 2024.

Mustafić, Amela. *Tamo odakle jesam*, Dramski i dokumentarni program BH Radio 1, urednica Koraljka Kurcenberger. Emitovano 28. 7. 2022. https://www.bhrt.ba/emisije-radio/dramski-i-dokumentarni-program/amela_mustafic_tamo_odakle_sam1 Dostupno 28. 7. 2024.

Objavlivanje ove publikacije podržala je Ekumenska inicijativa žena iz Omiša, Hrvatska. Sadržaj publikacije odražava isključivo stavove njihovih autorica i ne predstavlja nužno i službene stavove EIŽ-a.